

L'INDRET DE LES ARENES AL PRAT DE TORTOSA. CONTRIBUCIÓ A L'ESTUDI DE LA TOPONÍMIA DE TORTOSA (SEGLE XII)

Antoni Virgili

La documentació redactada en el decurs de les primeres dècades que seguiren la conquesta feudal de *Turtusa* (1148), a hores d'ara considerablement abundant¹, aporta un significatiu volum de topònims. La conquesta representa l'inici del procés d'implantació de l'ordre feudal a la regió en substitució de les pautes que regien la societat andalusina. L'estudi dels anys immediatament posteriors a l'esdeveniment són essencials per copsar l'abast de les transformacions que imposa aquesta suplantació, sobre les persones i sobre espai.

M. BARCELÓ² ha posat de relleu la diferència existent entre les estratègies productives dels col·lectius pagesos d'al-Andalus i les de la pagesia feudalitzada. Els primers tendien a assegurar la sobrevivència del grup i, si s'esqueia, a satisfer les exigències fiscals de l'estat en forma de tribut, circumstància que conferia un ampli grau d'autonomia dels camperols en l'organització, planificació i realització dels processos de treball. En l'ordre feudal, en canvi, la pagesia es

¹ Les col·leccions més rellevants són: J. PONS MARQUÈS: *Cartulari de Poblet. Edició del manuscrit de Tarragona* (des d'ara CP), Institut d'Estudis Catalans, Barcelona, 1938, i A. ALTISENT: *Diplomatari de Santa Maria de Poblet*, I, anys 960-1177, (des d'ara DP), Barcelona. F. UDINA MARTORELL: *El "Llibre Blanch" de Santas Creus. Cartulario del siglo XII*, (des d'ara LB), CSIC, Barcelona, 1947. L. PAGAROLAS: *La Comanda del Temple de Tortosa. Primer periode (1148-1213)*, (des d'ara CTT), Tortosa, 1984. A VIRGILI: *Diplomatari de la catedral de Tortosa (1062-1193)*, (des d'ara DCT), Fundació Noguera, Barcelona, 1997.

² M. BARCELÓ: "La arqueología extensiva y el estudio de la creación del espacio rural", M. BARCELÓ *et alia*: *Arqueología medieval. En las afueras del "medievalismo"*, Barcelona, 1988, ps. 195-274. M. BARCELÓ: "Crear, disciplinar y dirigir el desorden. La renta feudal y el control del proceso de trabajo campesino: una propuesta sobre su articulación", *Taller d'Història*, 6, segon semestre, 1995, p. 61-72.

veia fortament constreta per tot el que significava la captura de renda: orientar la producció vers els excedents amb preferència de cultius específics segons els interessos dels senyors, al marge de la rendibilitat productiva i, en definitiva, de la lògica camperola. Es fomentaven els conreus que integraven la “trilogia mediterrània”³, apetibles per les seves característiques de llarga caducitat, fàcil transport i consum massiu, sobretot en els creixents nuclis urbans.

La pagesia andalusina i la feudalitzada, doncs, en virtut d’aquestes divergències, conformaran un espai rural d’acord amb les seves pròpies pautes i, per tant, diferents. Així, la implantació de l’ordre feudal a les regions conquerides suposarà, entre altres coses, una transformació de l’espai agrari creat pels col·lectius que integraven la societat vençuda, i que serà radical o bé gradual, segons les circumstàncies o el context⁴.

El coneixement d’aquestes transformacions passa per examinar la documentació generada pels nous dominadors, si per ventura s’ha conservat, i també pel coneixement de l’espai a través de la prospecció i de la recerca arqueològica. I aquesta tasca només es podrà desplegar si s’identifiquen i es localitzen els molts topònims que contenen les escriptures.

Dissortadament, no sempre ha estat possible. N’hi ha que no s’han mantingut, però s’han pogut situar amb més o menys precisió a partir de les referències textuais. En altres casos no s’ha aconseguit ni d’aquesta manera. No hi ha més alternativa que cercar totes les pistes possibles que ofereixen els textos, relacionar-les i contextualitzar-les per tal de procedir a la seva identificació i posterior delimitació espacial. És el primer pas per explicar el territori abans d’iniciar la recerca mitjançant el treball de camp, que pot permetre la localització definitiva. Evidentment, només serà possible en els casos que el topònim s’hagi

³ La imposició d’un conreu específic per part d’un senyor es formalitzava en els propis documents de cens, ja exigint un percentatge en espècie d’aquest conreu, ja a través d’una clàusula condicional expressada amb la fórmula *ad seminandum* (quan es prenen collites de cereal), o bé *ad plantandum*, quan s’imposa la plantació d’oliveres i, sobretot, de vinya.

⁴ Sobre l’impacte de la conquesta en la societat i en l’espai agrari andalusí més enllà d’una mera suplantació en l’exercici del poder, entre d’altres, H. KIRCHNER, “Colonització de lo Regne de Mallorca qui és dins la mar. La subversió feudal dels espais agraris andalusins a Mallorca”, PH. SÉNAC (Ed.), *Histoire et Archeologie des Terres Catalanes au Moyen Âge*, Presses Universitaires de Perpignan, 1995, ps. 279-316. J. TORRÓ, “L’assalt a la terra. Qüestions sobre l’abast de la colonització feudal al regne de València (1233-1304)”, PH. SÉNAC (Ed.), *Histoire et Archeologie des Terres Catalanes au Moyen Âge*, Presses Universitaires de Perpignan, 1995, p. 317-338.

reflectit en documentació abundant. Una partida del terme general de Tortosa anomenada **Arenes** reuneix aquesta circumstància⁵. A més, probablement a causa de la seva situació, és un indret apte per intentar de reconstruir l'abast de les transformacions del medi ran de la conquesta i de la feudalització de la regió.

En el seu treball de catalogació i localització de les torres de la regió marítima de l'Ebre, R. MIRAVAL·L⁶ situà una pretesa torre anomenada Vil·la-seca, identificada a partir d'un document de l'any 1158 (F. UDINA, LB: 82) on figurava amb la forma **Villa Cechia** en el límit occidental d'un camp d'Arenes, a la dreta de l'Ebre, a l'altura de Vinallop. En rigor, la primigènia proposta de localització de la zona prové d'E. BAYERRI, el qual, a partir del document esmentat, que recull de Morera, diu: *Vilaseca: lugar poblado, en el territorio de Tortosa, ya existente en 1158, al occidente del núcleo de población denominado Arenys. Morera (...) aduce un documento latino del año referido, en donde se nombra in villa cechia. Sería un reducido caserío, de escasa población. En documentos posteriores se encuentra alguna que otra mención de él, pero poco después se pierde ya su vago recuerdo*⁷. L. PAGAROLAS, probablement seguint aquests autors, situa l'indret a uns cinc quilòmetres al sud de Tortosa, però al marge dret de l'Ebre⁸.

L'examen de les nombroses escriptures que durant la segona meitat del segle XII tenen per objecte el lloc de les Arenes -també dit Arenys-, aporta la informació suficient per afirmar que es trobava just a l'altra banda del riu, a l'esquerra de l'Ebre.

Diversos documents situen en aquell indret una *turris Lavanderas* o

⁵ Quan aquest treball era a punt d'entrar a impremta hem localitzat l'única edició cartogràfica que recull i situa correctament el topònim de les Arenes: *Mapa Topográfico Nacional de España*, esc. 1:25.000, full 522-I (Tortosa), Dirección General del Instituto Geográfico Nacional, 1985. Tot i això, hem cregut oportú no canviar res del text per dues raons: en primer lloc, perquè corregeix la tradició historiogràfica, la qual havia errat en la localització de l'indret; en segon lloc, perquè l'estudi present abasta un context molt més ampli, tant geogràfic com social.

⁶ R. MIRAVAL·L-J. ALAVEDRA: *Les torres de la regió marítima de l'Ebre*, Tortosa, 1980, 44-45.

⁷ E. BAYERRI, *Historia de Tortosa y su comarca*, vol. 6, p. 453-454, i sobretot, que és d'on prové la citació, vol. VII, p. 310. El document procedent d'E. MORERA, *Tarragona Cristiana*, vol. I, Tarragona 1897, (reedició de 1981), apèndix, p. XIV, lletra Ll. És el mateix document que publicarà F. UDINA, LB: 82.

⁸ L. PAGAROLAS, 1984, 340; mapa pàg. 337. P. C. SCALES també recull la torre de la Vil·la Seca, "La red militar en el tagr al-a'la en los siglos X y XI. Análisis e índice topográfico", *Boletín de Arqueología Medieval*, 4, 1990, p. 7-133 (vegeu mapa p. 14).

Lavanderiarum (torre de les llavaneres)⁹. Llavaner/a, del llatí *lavanderia*, es refereix al lloc on es van a rentar les coses i, més específicament, el safareig on es renta roba. També, per extensió, és anomenada així la dona que fa aquesta funció. Pel que fa a la toponímia, ultra les llavaneres existents a Catalunya, crida l'atenció una Torre de les Llavaneres propera a Ciutat de Mallorca, a la part de llevant¹⁰. El paral·lelisme amb Tortosa és, doncs, extraordinari, i no sembla una simple coincidència. No hem sabut trobar cap pista d'aquesta torre propera a la ciutat de Tortosa, ni del seu nom actual, probablement canviat.

La presència de l'Ebre entre els límits dels trossos de terra documentats a les Arenes comença a ajustar la seva posició, tota vegada que dels catorze esments, en deu casos el riu es troba a ponent, i en quatre a migdia¹¹. Les parcel·les que limiten amb el riu a migdia es troben a l'extrem del meandre; les que ho fan a ponent el tenen a la dreta, segons la direcció del corrent. Una qüestió, doncs, resta clara: la partida de les Arenes és a l'esquerra de l'Ebre. Però, al nord o al sud de Tortosa? La documentació del sector septentrional es refereix a nuclis amb termes ben delimitats (Pimpí, Bitem, Tivenys, Som i Benifallet) sense gairebé deixar intersticis enmig, i menys a les llenques fluvials. En canvi, la primera referència toponímica clara al sud de Tortosa no es trobaria fins a Quinto (*prato Quinto*), entorn de l'actual nucli de Campredó, i l'indret conegut com la Pedrera d'Amposta. No deixa de sobtar el fet que els marges ebrencs estiguin tan ben documentats menys el tram, aproximadament de 4 Km de plana al·luvial al sud de Tortosa. D'altra banda, el gran meandre que dibuixa l'Ebre a la dreta en aquest sector, converteix la riba oposada en un dipòsit de sedimentació: un sorral. El nom d'Arenes, o Arenys, doncs, és del tot escaient.

La proposta es recolza en dades textuais. Dues parcel·les que es posen a la venda eren davant del *Mansum* de Guerau de Salvanyac (A. VIRGILI, DCT: 336), que tot i no haver estat localitzat amb precisió, es trobava en aquell indret, i a tocar, existia una *turrè Rubea* (A. UDINA, LB: 131). Malgrat l'absència d'esments a horts, la zona era solcada de sèquies i canals. En diverses actes es troben sorts de terra limitades per sèquies, quatre, en dos de llurs punts (ens hi referirem més endavant). La canalització més representativa és la sèquia del prat (*prato*), que torna a aparèixer a la contrada de Quint-la Pedrera (L. PAGAROLAS, CTT: 68). Probablement es tracta de la mateixa conducció, amb la qual cosa, la situació de

⁹ A. VIRGILI, DCT: 102, 293, 297; Arxiu de la Catedral (o Capitular) de Tortosa, (des d'ara, ACT): Arenes, plec 3, i plec 1.

¹⁰ ALCOVER-MOLL: *Diccionari català-valencià-balear*, 6, p. 916-917.

¹¹ L'Ebre a ponent, A. VIRGILI, DCT: 100, 203, 205, 426, 436, 459. L. PAGAROLAS, CTT: 2, 56, 106. ACT: Arenes, plec 1. L'Ebre a migdia: A. VIRGILI, DCT: 163, 270, 421, 459.

les Arenes entre Tortosa i Campredó seria inqüestionable. Nogensmenys, l'aparició d'una sèquia de *prato* a Mianes (A. VIRGILI, DCT: 82), un topònim encara vigent a la dreta de l'Ebre, sembla crear una contradicció. Tanmateix, no es tracta d'una confusió atès que el sector de la dreta de l'Ebre, a la mateixa latitud, era també conegut com el **prat**, segons aquesta referència textual, i que confirma l'esment del *prato de Quarto*¹², *ultra Iberum*, és a dir, enllà de l'Ebre.

La plana al·luvial del sector meridional de la ciutat, a ambdues ribes de l'Ebre, constituïa el prat de Tortosa, tal com apareix esmentat a la documentació de l'època. Era, doncs, una àrea d'inundació fluvial amb estanys i aiguamolls i la vegetació que s'hi associa, i també sèquies i canals de drenatge amb la finalitat d'evacuar l'aigua acumulada en determinats períodes de l'any¹³. Les dificultats que el medi oposava a la formació de camps de conreus estables explicaria que la immensa majoria d'esments textuais relatius a l'aprofitament de l'espai i als conreus es limitin a l'expressió *terra*, o bé *campus*, que probablement es refereixen a parcel·les de cereal, o bé a terra *campa*, eventualment roturable, i sovint destinada a pastura. També s'explicaria, per les mateixes raons, l'absència d'horts tot i la presència d'aigua abundant i d'una infraestructura hidràulica complexa, atesa la magnitud de referències documentals. La sèquia de *prato* solcava el *prat de Tortosa*, que arribava a la Carrova per una banda i a l'Aldea,

¹² ACB: *Libri Antiquitatum*, vol. I, d. 22, f. 11r. A. VIRGILI, DCT: 54, 81. *Alcantera de Quarto extra aquam Hyberi* també apareix en un document, i situa l'indret a tocar del camí de València: F. UDINA, LB: 82. Ben segur, es tracta del lloc de l'Alcànter (pont), prop de Vinallop.

¹³ Un dels sectors més explícits, ja que conté tots els elements descrits, és l'anomenada Pedrera d'Amposta, sota mateix de Quinto, tal com mostren els mateixos documents: un prat amb estanys limitat pel riu Ebre, garrigues i sèquies (L. PAGAROLAS, CTT: 60, 68). Un *mansum* a Quinto limita al sud amb la Pedrera, a llevant amb el camí de Camarles i a ponent amb l'Ebre (Arxiu de la Corona d'Aragó, des d'ara, ACA: còdex 115, d. 164, f. 53); la localització és, doncs, inequívoca. A la riba dreta el paisatge era, si més no, semblant. A Algezira Mazcor, que esdevé Giramascor, a la confluència del barranc de Sant Antoni i l'Ebre aprop de Vinallop, hi ha canyars (ACA: còdex 115, d. 109, f. 34r); també un xic al nord, a Fazalfori (A. VIRGILI, DCT: 60). Tanmateix, sembla reproduir-s'hi un traçat de sèquies de característiques semblants: a la sèquia del prat cal afegir-hi la sèquia major de Vinallop (L. PAGAROLAS, CTT: 94). Sobre l'acondicionament i els usos d'un espai de prat, R. GONZÁLEZ VILLAESCUSA - H. KIRCHNER, "La construcció d'un espai agrari drenat andalusí al 'hawz' de la 'madina' de Yabisa. Anàlisi morfològica, documental i arqueològica del Pla de Vila", M. BARCELÓ (Coordinador), *El curs de les aigües. Treballs sobre els pagesos de Yabisa (290-633H / 902-1235 dC)*, Quaderns d'Arqueologia Pitiüsa, 3, Consell Insular d'Eivissa i Formentera, 1997, p. 65-96.

una *almunia in Prato Tortuose*, per l'altra, tocant el *mansum* de Burjasènia¹⁴. El *Mansum Rubeum*, al terme de l'Antic, limitava amb l'Aldea a ponent i amb el *prato* a migdia (A. VIRGILI, DCT: 419). D'altra banda, Quinto és documentat gairebé sempre com el prat de Quinto, i la Pedrera, com el prat¹⁵. L'àrea més meridional del prat correspon, ben segur a l'indret conegut com Anglesola, tot i la seva resistència a ser localitzat amb precisió. Els documents mostren l'existència de parcel·les rodejades d'estanys, o encaixonades entre estanys, el riu i fins i tot la mar¹⁶.

Les darreres pistes són les més definitives. La comanda del Temple, que havia adquirit grans extensions a la contrada, preveia l'eventual compra de les peces limítrofs d'Arnau d'Arenys (A. VIRGILI, DCT: 383), un dels principals posseïdors del sector: diversos documents mostren terres al seu nom, cinc de les quals limitaven amb parcel·les de la seva propietat¹⁷. El 20 de novembre de 1203, finalment, es formalitza una donació a cens d'Arnau d'Arenys sobre una parcel·la dels Arenys, en el lloc dit *Cap de Vaques*, que limitava a llevant amb la *via pública de l'Aldea*, al nord amb una font, al sud amb la sèquia de Bernat Martorell i a ponent amb l'honor de l'Hospital¹⁸.

El fet que posseïdors del sector, com els germans Osbert i Enric Negrapell, tinguessin trossos de terra al seu nom a Vila-roja¹⁹, o que un tal Mataric, també en possessió d'immobles a les Arenes²⁰, n'hagués tingut a Alfarella²¹, no fa més que reflectir l'alt grau de parcel·lació existent en tota la regió, i en cap moment pot ser motiu de confusió en relació a la localització del topònim.

Amb totes aquestes pistes es procedí al que podia ser la darrera recerca: l'enquesta, amb la finalitat de verificar la permanència del topònim si,

¹⁴ ACA: còdex 115, d. 53, f. 17. A. VIRGILI, DCT: 11; L. PAGAROLAS, CTT: 92.

¹⁵ Les referències textuais són molt abundants. Per no oferir una tediosa llista de números, remeto la consulta dels índexs de les principals col·leccions documentals presentades a la nota 1 d'aquest article.

¹⁶ A. VIRGILI, DCT: 78, 163, 367.

¹⁷ A. VIRGILI, DCT: 316, 436; ACT: Arenes, plec 1, Arenes, plec 3. Arnau d'Arenys és un dels personatges més ben documentats de la segona meitat del segle XII a la regió de Tortosa. Seria interessant d'esbrinar si el seu nom remet el topònim de procedència (Maresme), o bé es refereix al que sembla el nucli principal del seu patrimoni immoble a Tortosa, a la contrada de les Arenes, o d'Arenys.

¹⁸ ACT: Arenes, plec 4, perg. s. n.

¹⁹ A. VIRGILI, DCT: 40, 97, 121, 123, etc.

²⁰ A. VIRGILI, DCT: 97, 208.

²¹ L. PAGAROLAS, CTT: 12, 20.

efectivament, la nostra proposta no anava errada. El resultat fou afirmatiu: les Arenes o els Arenys continua designant la partida a l'extrem septentrional del prat de Tortosa a la riba esquerra de l'Ebre, que li fa de límit natural a ponent, i es troba entre la ciutat de Tortosa i l'assentament de Campredó, amb la presència de la torre *Lavanderas* (de les llavaneres), que potser canvià el nom per dir-se de Soldevila, o de la Petja. La proximitat del mas de Guerau de Salvanyac, també amb una torre, convida a relacionar les torres, que s'haurien mantingut, almenys en el seu emplaçament, bé que amb el nom canviat. Tot i que més d'una ja no existeix a causa de l'avenç del "progrés".

L'arqueologia hidràulica podria desvetllar el traçat de les sèquies i confirmaria, ben segur, les dades textuais de tot el perímetre, sempre i quan les obres de construcció de la nova carretera i l'explanació que precedí l'establiment del polígon industrial del *Baix Ebre* no haguessin malmès els jaciments. La *Villa Cechia* no és, doncs, la Vila-seca. Podria ser-ho si els textos l'esmentessin en el significat correcte, és a dir, *Villa Sicca*. *Cechia* només es pot traduir per sèquia. Tant E. MORERA com F. UDINA, que publicaren el document que ha originat la confusió, no van advertir aquest error de detall, possiblement ja recollit en el manuscrit de Tarragona, base de llur transcripció. Ambdós acceptaren el substantiu *villa* en lloc del que hauria de ser el pronom demostratiu *illa*. Ben segur, al pergami original hi consta *illa cechia*, la sèquia, en referència a una de tantes que solcaven l'indret, com a afrontació ponentina d'aquest camp de les *Arenes*, com passa amb moltes altres parcel·les en els límits de les quals hi consten sèquies, canals i recs.

La documentació de la segona meitat del segle XII relativa a la partida de les Arenes conté informació abundant sobre els seus usos agraris. Dels 84 esments que serveixen per qualificar la parcel·la documentada, o bé les adjacents, segons els límits, el 34 % consten com a terra, el 36 % com a camp (*campus*), el 25 % són vinyes i el 5 % horts²² (mapa 2).

Els textos suggereixen d'associar els camps amb parcel·les destinades a la producció de cereals, atès que tot sovint s'acompanyen amb el mot *seminatura/s*; a voltes, també, la seva superfície -dissortadament poques vegades concretada- s'estableix en mesures segons la capacitat de llavor per sembrar (quarterades,

²² Treballem a partir dels esments perquè gairebé mai no s'especifiquen les superfícies de les parcel·les. Naturalment, doncs, el predomini de certs aprofitaments tan sols serà indicatiu. D'altra banda, en la realització del buidat d'aquesta informació hem eliminat els esments de parcel·les repetides, fins i tot en el cas de no assegurar aquest extrem, però podia generar confusió.

cafissades, barcelles)²³. De manera intermitent s'especifiquen els cereals: *ordeum*, *bladum*, *triticum*, *frumentum*, valorats de forma diferent, segons que es desprèn d'un contracte de cens, que s'estimarà en dues quarteres de blat o bé quatre d'ordi, segons el cas²⁴.

Resulta més complexa l'associació del mot terra amb un conreu específic, quan la parcel·la és anomenada així. Una lectura precipitada del report *terra sive campus* (A. VIRGILI, DCT: 81) podria desembocar en la simplificació d'homologar els esments terra i camp. Altres referències podrien confirmar aquest extrem²⁵. Sovint, però, les parcel·les designades com a terra eren destinades a altres fins. Molts dels contractes de cens que es formalitzen sobre terres inclouen la condició *ad plantandum*, ja vinya, ja olivera; per tant, es tracta de peces de terra que es posen en explotació, o bé sobre les que s'impulsa un canvi de conreu imminent. No és infreqüent trobar terres plantades de vinya²⁶. El mot terra, doncs, o bé és emprat de forma genèrica per esmentar una parcel·la -és una pràctica usada a hores d'ara a molts indrets-, o bé per designar unitats de terra campa destinades a ser explotades des d'aquell moment amb cultius específics.

Tanmateix, cal subratllar l'extraordinària correlació existent entre les parcel·les que consten com a terra i les que consten com a camp, així com també la seva concentració al sector meridional de Tortosa, precisament a l'indret on els documents situen el prat, al nord del qual hi ha la partida de les Arenes. Aquesta circumstància contrasta amb la del sector septentrional que es caracteritza per la varietat dels seus conreus, amb predomini d'esments a horts²⁷.

En examinar la documentació relativa a les Arenes sorpren, com ja s'ha subratllat, la quantitat d'esments a sèquies i canals que solcaven la contrada. Era travessada per una sèquia principal (*cequia maior*)²⁸ que, situada a la cota més baixa, era el col·lector principal d'altres canals i recs que hi abocaven l'aigua tot

²³ Vid. documents al respecte: A. VIRGILI, DCT: 38, 100; L. PAGAROLAS, CTT: 88; ACA, còdex 115, d. 230, f. 71r.

²⁴ (...) *censum (...) si terra portaret frumentum duas quarteras, sin autem orde quatuor quarteras annuatim* (A. VIRGILI, DCT: 58).

²⁵ A. VIRGILI, DCT: 60, 180; L. PAGAROLAS, CTT: 10; ACA: còdex 115, d. 14, f. 5v.

²⁶ A. VIRGILI, DCT: 94, 109, 176, 203, 270. En el mateix sentit interpretem la citació *campum sive vineam* d'un document de l'any 1200 (ACT: **Cartulari**, 2, f. 115).

²⁷ Fet aparentment contradictori atesa l'absència de referències textuais a infraestructures de regadiu. Es documenten, això sí, molts pous.

²⁸ A. VIRGILI, DCT: 293, 316).